

कोविड - १९ चा असंगटित क्षेत्रातील कामगार

वर्गावर झालेला परिणाम

डॉ. संजय मारोतरव महजन

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुरखेडा

वृत्तसूचनदपवर्जमक रु२०१०२०२०२२

त्वमअपेपवद रु १५१०३१२०२२
बिबमचजमक रु२५१०३१२०२२

व्णइसपीमकरु ०११०४१२०२२

सारंश :

ऑगस्ट १९४७ मध्ये जन्माला आलेला भारत आजवर अनेक कठीण प्रसंगांना समोर जात आलेला आहे पण सध्याचा काळ आपल्या देशासाठी सर्वाधिक आव्हानात्मक काळ ठरू शकतो. याचे कारण, काविड-१९ या साथीच्या रोगाने देशासमोर अनेक आर्थिक संकटे निर्माण केली आहेत. शिक्षण, आरोग्य, वस्त्रोद्योग, विमानसेवा, पर्यटन, आणि आदरातिथ्य अशा रोजगार निर्मिती करणाऱ्या व्यवसायांचे या साथीने प्रचंड नुकसान केले आहे. इतकेच नव्हे तर या कोरोनाचा सर्वाधिक प्रभाव पडला असेल तर तो असंगटित क्षेत्रातील कामगारांवर देशातील अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जाणारा हा असंगटित वर्ग ज्या कामगारांच्या भरोवशावर उत्पादन घेतले जाते तो या लाटेमध्ये भरडून निघालेला दिसतो. कारखाण्यात काम करणारा मजूर, खाणीत काम करणारा कामगार, ढकलगाडीवर भाजीपाला मांडून दारोदारी फिरणारा भाजीपाला विक्रेता, घरोघरी भांडी- कपडे धुनी करणारी मोलकरीन, रस्त्याच्या कडेला आपली चहाची टपरी टाकून आपला उदरनिर्वाह करणारा चहा विक्रेता, शेतीवर काम करणारा शेतमजूर, वीट भट्टीवर काम करणारे मजूर, साफ-सफाई करणारा सपाई कामगार हे सगळे असंगटित मजूर, हे असंगटित मजूर ह्यांवर आपुन पोटावर खाणारे, कुठलाही बँक बॅलेन्स नाही, कुठलीही गुंतवणूक नाही, अशा या असंगटित मजूरंवर या माहामारीचा प्रभाव पडलेला दिसतो. आपल्या देशात ९० टक्के नोकऱ्या ह्या असंगटित क्षेत्रात आहे. रिश्वावाला, हतगाडीवाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यावरचे खेळणी विक्रेते, चहाटपरी चाविणारे, गॅरेजवाले, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे कुशल व अकुशल कामगार अशा ह्यांवर पोट असलेल्या लोकांच्या रोजगारावर कोरोनामुळे संकटे आली. कोरोना येण्याच्या पूर्वी देशातील ७ टक्के असणारा बेकारीचा दर या महामारीच्या काळात २५ टक्क्यापर्यंत पोहचल्याचा अंदाज भारतीय अर्थव्यवस्था निरीक्षण केंद्राने (द सेक्टर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी) वर्तवला आहे.

बीजशब्द : आदरातिथ्य, बॅलेन्स, गॅरेज, टॅक्सी, लॉकडाऊन, टाळेबंदी.

प्रस्तावना:

ऑगस्ट १९४७ मध्ये जन्माला आलेला भारत आजवर अनेक कठीण प्रसंगांना समोर जात आलेला आहे देशाच्या फाळणीमुळे वाट्याला आलेल्या यातना, १९६० च्या दशकातील दुर्काल व युध्द, १९७० च्या दशकात इंदिरा गांधींनी लादलेली आणीबाणी आणि १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात व १९९० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात झालेल्या धार्मिक

दंगली, हे सर्व इथे ज्ञानात घेतले पाहिजे.

पण सध्याचा काळ आपल्या देशासाठी सर्वाधिक आव्हानात्मक काळ ठरू शकतो. याचे कारण, काविड-१९ या साथीच्या रोगाने देशासमोर अनेक आर्थिक संकटे निर्माण केली आहेत. शिक्षण, आरोग्य, वस्त्रोद्योग, विमानसेवा, पर्यटन, आणि आदरातिथ्य अशा रोजगार निर्मिती करणाऱ्या व्यवसायांचे या साथीने प्रचंड नुकसान

केले आहे इतकेच नव्हे तर या कोरोनाचा सर्वाधिक प्रभाव पडला असेल तर तो असंघटित क्षेत्रातील कामगारांवर देशातील अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जाणारा ह्य असंघटित वर्ग ज्या कामगारांच्या भरोशावर उत्पादन घेतले जाते तो या लाटेमध्ये भरडून निघालेला दिसतो. कारखाण्यात काम करणारा मजूर, खाणीत काम करणारा कामगार, ढकलगाडीवर भाजीपाला मांडून दारोदारी फिरणारा भाजीपाला विकेता, घरोघरी भांडी- कपडे धुनी करणारी मोलकरीन, रस्त्याच्या कडेला आपली चहचही टपरी टाकून आपला उदरनिर्वाह करणारा चह विकेता, तेतीवर काम करणारा तेतमजूर, वीट भट्टीवर काम करणारे मजूर, साफ-सफाई करणारा सपाई कामगार हे सगळे असंघटित मजूर, हे असंघटित मजूर ह्यतावर आपुन पोटावर खाणारे, कुठलाही बँक बॅलेन्स नाही, कुठलीही गुंतवणूक नाही, अशा या असंघटित मजूरंवर या माहामारीचा प्रभाव पडलेला दिसतो. म्हणून प्रस्तूत पोषनिबंधामध्ये काविड-१९ चा असंघटित क्षेत्रावर पडलेल्या प्रभावाचे विवेचन करण्यात आले आहे

संशोधनाचे उद्देश :-

- १) कोविड-१९ मुळे मजूर वर्गावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- २) असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
- ३) कोविड-१९ मुळे असंघटित क्षेत्रासमोर उद्भवलेल्या परिस्थितीचा अभ्यास करून उपाययोजना करणे.

असंघटित कामगार म्हणजे काय?

“आसंघटित कामगार म्हणजे जे कामगार सामायिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संघटित होऊ शकले नाहीत असे कामगार होय”.

भारतात वेगवेळ्या वेळी असंघटित कामगारांची संख्या किती आहे याबाबत

निश्चित आकडेवारी उपलब्ध नाही. साधारणतः असंघटित कामगारांमध्ये पुढील प्रकारच्या कामगारांचा समावेश होतो.

- १) बांधकाम उद्योगातील कंत्राटदारकडील कामगार
- २) तात्पुरता नैमित्तिक स्वरूपाचा रोजगार करणारा कामगार
- ३) लघुउद्योगातील कामगार
- ४) हतमाग व यंत्रमागावर काम करणारे कामगार
- ५) विडी व सिगारेट उद्योगातील कामगार

६) दुकानामध्ये काम करणारे कामगार

७) स्वच्छता कामगार

८) इतर असंघटित कामगार

भारतातील असंघटित कामगारांच्या संख्येबाबत निश्चित स्वरूपाची आकडेवारी उपलब्ध नसली तरी, एकूण बिगारयेती क्षेत्रातील कामगारांच्या संख्येतून संघटित क्षेत्रातील म्हणजे नोंदणीकृत कारखाने, खाणी, मळे उद्योग, शासकीय व निम शासकीय संस्था, बंदरे, विमा कंपनी, बँका इत्यादीतील कामगारांची संख्या वगळता असंघटित कामगारांची संख्या मिळू शकते. हे सर्व कामगार आपले सामायिक हितसंबंधाचे संरक्षण करण्यासाठी संघटित होऊ शकले नाहीत. आपल्या मालकवर्गाशी सामुहिकरित्या सौदा करू शकले नाहीत म्हणून या कामगारांना असंघटित कामगार संबोधल्या जाते.

आपल्या देशात ९० टक्के नोकऱ्या ह्या असंघटित क्षेत्रात आहे रिक्शावाला, हतगाडीवाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यावरचे खेळणी विकेते, चहटपरी चाविणरे, गॅरेजवाले, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे कुशल व अकुशल कामगार अशा ह्यतावर पोट असलेल्या लोकांच्या रोजगारावर कोरामुळे संकटे आली. कोरोना येण्याच्या पूर्वी देशातील ७ टक्के असणारा बेकारीचा दर या माहामारीच्या

काळात २५ टक्क्यांपर्यंत पोहचल्याचा अंदाज भारतीय अर्थव्यवस्था निरीक्षण केंद्राने (द सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी) वर्तवला आहे. चीनमधील वृहन्नगरात महामधून आलेल्या कोरोना व्हायरसने हळूहळू संपूर्ण जग आपल्या कवेत घेतले. याच परिस्थितीतून भारतही जात आहे अत्यंत संघर्शाच्या या काळात देश आणि देशवासीयांना प्रथम प्राधान्य देत अखेर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी संपूर्ण देशात लॉकडाऊन करत असल्याचे जाहीर केले. देशावर कोरोनाचे सावट असताना परिस्थिती हाताबाहेर जाऊनये यासाठी मोदी सरकारकडून ह्या अत्यंत महत्वाचा निर्णय घेण्यात आला. पंतप्रधानांनी जनतेला कोणतीही पूर्व सूचना न देता भारत भर लॉकडाऊन ची घोशणा केल्यामुळे कामानिमित्त बाहेर रज्यात किंवा गहयत गेलेला स्थलांतरीत मजूर तिथेच अडकला. लॉकडाऊन मुळे सर्व उद्योग धंदे बंद झाल्यामुळे या मजूरंचे जगणे कठीण झाले.

देशातील प्रत्येक राज्यामध्ये अडकलेला ह्या स्थलांतरीत मजूर वर्ग या टलेबंदीमुळे आपल्या स्वगावाकडे जाण्याच्या उत्सुकतेने जे साधन मिलेल त्या साधनाने तर कोणी पायदळ निघाले. गावाकडे जाण्याच्या लगभगीमुळे अनेक मजूरंना हल अपेक्षणा तोंड दयावे लागले. परंतु देशातील प्रत्येक राज्य सरकारने ज्या ठिकाणी थांबले आहेत त्याच ठिकाणी थांबण्याचे निर्देश दिल्यामुळे सर्व मजूर वर्ग तिथेच थांबले. त्यांच्या रहण्याची व खाण्या-पिण्याची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी राज्यसरकारकडे सोपविण्यात आली. परंतुया असंख्य मजूरंची व्यवस्था करण्यात राज्यसरकारला अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. त्यामुळे कुणावर उपासमारीची वेळ आली तर कुणाला आरोग्याच्या समस्येने ग्रासले नाईलाजास्तव हे त्रस्त झालेले मजूर

पादळ स्वगावाकडे जाण्यासाठी निघाले. या स्थलांतरीत मजूरंचे लोंढेच्या लोंढे रस्त्याने दिसू लागले. कुणी पाचशे तर कुणी हजारो कीलो मीटर अंतर पायदळी तुडवून आपल्या स्वगावी पोहचले.

बांधकाम क्षेत्रातील मजूर :-

गहरी व ग्रामीण भागात र्त्रिया आणि पुरुष बांधकाम मजूर म्हणून काम करतात. कोरोनाच्या पहिल्या व दुसऱ्या लाटेमध्ये टलेबंदी जाहीर करण्यात आली. त्यामुळे मोठ - मोठी बांधकामे ठप्प पडली. कारण बांधकामासाठी लागणारा कच्चा माल जसे, सिमेंट, रेंटी, गिट्टी आणि लोह इत्यादी कच्चा मालाची दुकाने बंद असल्यामुळे बांधकाम क्षेत्रातील सर्व कामे बंद पडली पर्यायाने बांधकाम क्षेत्रावर अवलांबून असणारा मजूर वर्ग बेकार झाला. आज टलेबंदी उघडेल, उद्या उघडेल या आशेवर मजूर वर्ग विसंबून असून त्यांचा दोन वेळचा जेवणाचा प्रश्न आ वासून उभा आहे

महाराष्ट्र सरकारने १२ लाख नोदणीकृत बांधकाम मजूरंना प्रत्येकी १५०० रु. ची मदतीचा हत दिलेला आहे लॉकडाऊन मुळे अनेकांची रोजी थांबणार असली वा मंदावली असली तरी कोणाची रेंटी थांबू नये. उपासमार होऊ याची काळजी सरकार घेत असली तरी ही मदतमात्र तुटपुंजी आहे 'असे म्हणावे लागेल.

रिक्षा चालक :-

कोरोनामुळे लॉकडाऊन जाहीर झाल्यामुळे प्रवासी वाहने मंदावली, रिक्षा चालकांचा मोठ प्रश्न निर्माण झाला आहे कारण प्रवासी मिलत नसल्यामुळे रिक्षा चालविने परवडत नव्हते. कोणी रिक्षा जर बँकेचे लोन काढून घेतला असेल तर त्याची किस्त कशी भरावी ह्या प्रश्न निर्माण झाला. पर्यायाने त्यांना जीव कसा जगवावा ह्याच प्रश्न भेडसावित होता.

महाराष्ट्र सरकारने 92 लाख परवानाधारक शिक्षाचालकांनाप्रत्येकी 9400 रुपयाची आर्थिक मदत देण्याची घोषणा केली. मात्र परवानाधारक शिक्षा चालक किती व बिगरपरवाना धारक शिक्षा चालक किती ह्या प्रश्न आहे

फेरीवाल्यांचा प्रश्न :-

फेरीवाले म्हणजे हत ठेल्यावर भाजीपाला, फळे, किरकोळ सामान विक्री करणारे हतठेला किरयाने घेऊन भाजीपाला, फळे व किरकोळ माल ते गावा-गावात, वाडात विकतात व आपली उपजीविका करतात. परंतु कोरोना काळात त्यांना फिरता येत नव्हते त्यामुळे त्यांचाही उपजीविकेचा प्रश्न निर्माण झाला.

महाराष्ट्र सरकारने 4 लाख नोंदणीकृत फेरीवाल्यांना प्रत्येकी 9400 रु. अर्थसहाय्य देणार असून त्याची रक्कम बँक खात्यात जमा करणार आहे परंतु नोंदणीकृत फेरीवाल्यांपेक्षा नोंदणी नसणारे फेरीवाले अधिक असण्याची तक्ता नाकारता येत नाही.

मोलकरीनचा प्रश्न :-

आज शहरात प्रत्येकाच्या घरी मोलकरी आहे त्या आपला जीवन चरितार्थ चालविण्याकरीता झोपडपट्टी मध्ये राहून इतरांच्या घरची भांडी, कपडे व फरशी वगैरे पुसतात. त्याबदल्यात त्यांना जी मजूरी मिळतात त्यात ते आपला प्रपंच चालवितात. मात्र कोरोनामुळे अनेकांनी मोलकरीन बंद केलेल्या आहेत. कारण घरात बाहेरच्या व्यक्तिसासून कोरोना रोखण्यासाठी त्यांनी मोलकरीन बंद केले असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे अनेक मोलकरेणचे काम बंद झाल्यामुळे आपण आपले कुटूंब कसे चालवावे ह्या प्रश्न पडलेला आहे

कारखान्यातील मजूर :-

शहरातील मोठ- मोठी कारखाने कंत्राटी व असंघटित मजूरांच्या भरोवशावर चालतात. परंतु कोरोनाच्या काळात अनेक कारखानेदारांनी आपले

उत्पादन कमी केल्यामुळे ह्या मजूरांना कामावर ठेवणे कारखानेदारांना परवडत नव्हते. तसंच ह्या कामगारांच्या उपस्थितीवरही बंधने आली. पर्यायाने ह्या मजूरांना आपली रोजी रोजी गमावावी लागली.

तेतमजूर :-

ग्रामीण भागातील तेत ह्या लोकांना रोजगार पुरविणारा प्रमुख व्यवसाय आहेत. संपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थाच तेतवर अवलंबून आहे काही मजूरांची तेत नसते. ते दुसऱ्यांच्या तेतवर मजूरीने जावून आपली उपजीविका करतात. परंतु कोरोनाच्या काळात बऱ्याच तेतकर्यांनी आपल्या तेतावरील मजूर बंद केल्यामुळे ग्रामीण भागातील अनेक तेतमजूरांना बेकारीचे जीवन जगावे लागले.

चहटपरी चालविणारे :-

शहरात रस्त्याच्या कडेला अनेक चहटपरी असतात. दिवसभर चहटपरी चालवून ते आपला चरितार्थ चालवित असतात. परंतु कोरोनाच्या काळात ह्या चहटपरी चालविणाऱ्या व्यवसायावर पण गदा आली. त्यामुळे यांच्या समोर देखील उदरनिर्वाहचा प्रश्न निर्माण झाला.

दुकानातील नोकरवर्ग :-

शहरात मोठ-मोठी दुकाने, मॉल असतात त्यात अनेक नोकरवर्ग ह्या ग्रामीण भागातून रोजी रोजी साठी शहरात आलेला असतो. तो किरयाच्या घरात राहून दुकानात नोकरी करतो. परंतु लॉकडाऊनमुळे दुकाने बंद असल्यामुळे त्यांची रोजी रोजी बंद झाली. पर्यायाने त्यांना जीवन कसे जगावे ह्या मोठ प्रश्न पडलेला आहे एकंदरीत ह्या असंघटित क्षेत्रातील मजूर वर्गावर या कोरोना महामारीचा गंभीर परिणाम झालेला दिसून येतो. म्हणून सरकारने ह्या असंघटित क्षेत्रातील मजूर वर्गाकरीता मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सहाय्य देवून त्यांची

आथिक स्थिती मजबूत करण्याच्या दृष्टीने उपाय योजना करने गरजेचे आहे

संदर्भ :

महानुभव-लॉकडाऊन विशेयांक,
समकालीन प्रकाशन,पुणे
कोरोनाचा असंठित मजूर वर्गावर
झालेल्या परिणामांचे
समाजशास्त्रीय अध्ययन- डॉ.
रविंद्र विखार, अजंता जर्नल्स,
जून-२०२१

पवार प्रकाश (२०२०) कोविड १९ ची
कथा नव्या कोविडोत्तर युगाची
नांदी, मुरली

जिजवेरुध्णूइडबणवउध्उंतजीपधपदकप.५२०९०००८

जिजवेरुध्णवसकतवतणसइवणूवतसकध्ण्वसवकमकवजं६१२२६५७
चर्का

जिजवेरुध्णूवतविदसपदमण्वतह्उंतजीपधउचंबज.व.विवअपक.

१९.वद.तनतंस.सपअमे.दक.सपअमसपीववके.पद.

पदकप.६५१०१६